

Filip Ilkowski*

Imperializm i państwo kapitalistyczne – wyzwania teoretyczne w kontekście wojny w Ukrainie

Imperialism and the capitalist state
– theoretical challenges
in the context of the war in Ukraine

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: Ukraina, Rosja, wojna, imperializm, kapitalizm

Keywords: Ukraine, Russia, war, imperialism, capitalism

Abstrakt: Celem artykułu jest analiza teorii imperializmu kapitalistycznego w kontekście wyzwań wojny w Ukrainie. Zarysowane zostają główne stanowiska teoretyczne w obliczu tej wojny, debaty z nimi związane i wątpliwości ich dotyczące. Postawiona zostaje teza o adekwatności diagnozy traktującej imperializm kapitalistyczny jako fenomen zakorzeniony w istocie państw kapitalistycznych i specyfice ich rywalizacji. Przy analizie wojny w Ukrainie na tle wielobiegunowego imperializmu podjęta jest też próba konkretyzacji analizy imperializmu rosyjskiego w odniesieniu do porażki rekonstrukcji gospodarczej Rosji i prób zmiany miejsca tego państwa w kapitalizmie globalnym.

Abstract: The aim of the article is to analyze the theory of capitalist imperialism in the context of the challenges of the war in Ukraine. The main theoretical positions in the face of this war, related debates and doubts are outlined. A thesis is put forward about the adequacy of the diagnosis treating capitalist imperialism as a phenomenon rooted in the essence of capitalist states and the specificity of their rivalry. When analyzing the war in Ukraine against the backdrop of multipolar imperialism, an attempt is also made to concrete the analysis of Russian imperialism in relation to the failure of Russia's economic reconstruction and attempts to change this state's place in global capitalism.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6947-5165>, dr hab., Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski. Email: f.ilkowski@uw.edu.pl

Wojna w Ukrainie jest wydarzeniem o kluczowym znaczeniu – bez wątpienia także dla teoretycznego namysłu nad istotą współczesnego imperializmu. Jakie wyzwania teoretyczne w tym kontekście niesie? I jak odnoszą się zarówno do samej wojny, jak i do tych wyzwań, osoby analizujące w ostatnich latach kwestię współczesnego imperializmu? Artykuł ten ma dwa powiązane ze sobą cele badawcze. Pierwszym jest przegląd stanowisk prezentowanych przez teoretyków imperializmu kapitalistycznego w odniesieniu do wojny w Ukrainie – i krytyczna analiza ich przydatności w rozumieniu charakteru tejże wojny. Postawiona zostaje teza, że problemem szeregu ujęć teoretycznych jest nieadekwatne rozumienie istoty państwa kapitalistycznego, traktowanego albo jako fenomen w swym działaniu niezależny od interesów ekonomicznych klasy kapitalistycznej, albo będący jej zewnętrznym narzędziem. W obu przypadkach mamy do czynienia z pominięciem strategicznego zadania każdego z państw kapitalistycznych – zagwarantowania jak najskuteczniejszego „własnego” rozwoju gospodarczego (czyli skuteczności pomnażania kapitału na własnym terytorium) w porównaniu z innymi takimi państwami. Drugim celem jest analiza relacji imperializmu i państwa kapitalistycznego w odniesieniu do Federacji Rosyjskiej i decyzji władzy politycznej tego państwa o rozpoczęciu zbrojnego ataku na Ukrainę 24 lutego 2022 r. W oparciu o analizę danych zastanych wskazany zostaje problem rekonstrukcji kapitalizmu rosyjskiego i niespełnionych nadziei na zmianę miejsca tego państwa w kapitalizmie światowym. Tym samym podjęta zostaje próba pogłębienia i konkretyzacji rozumienia tej wojny na tle współczesnego imperializmu jako systemu opartego na wielobiegunowej rywalizacji państw kapitalistycznych.

Historycznie najbardziej wpływowe w odniesieniu do rozumienia fenomenu imperializmu w kapitalistycznym świecie były podejścia liberalne i marksistowskie (przy czym oba w liczbie mnogiej). Osią podejścia liberalnego było traktowanie wolnego handlu jako zjawiska przeciwstawnego imperializmowi rozumianemu jako ekspansjonizm państw z wykorzystaniem ich siły zbrojnej. Motyw ten odnaleźć można w szeregu pism tych klasyków liberalizmu, którzy przyjmowali postawę antykolonialną. Najpełniejszy wyraz znalazł w tekście Josepha Schumpetera z 1919 r., stawiającego tezę o antyimperialistycznej naturze kapitalizmu. Reminiscencję tego podejścia nietrudno jednak odnaleźć w optymistycznej wizji przyszłości opartej o demokrację i wolny rynek, nakreślonej w 1989 r. przez Francis Fukuyamę. Inny nurt liberalnej krytyki, wyrastający z analizy „nowego imperializmu” przez Johna Atkinsona Hobsona w 1902 r., upatrywał jego przyczyn głównie w działaniach niewielkich, lecz wpływowych „klas” finansistów i inwestorów poszukujących rynków zagranicznych. J.A. Hobson także diagnozował sprzeczność między imperializmem z jednej strony a wolnym handlem i demokracją z drugiej. Jednak właśnie te

wpływowe „klasy” miały być w stanie kierować państwa ku działaniom wbrew interesom nie tylko większości społeczeństwa, ale i większości przemysłowców i handlowców. Ten sposób rozumowania pozostaje bardzo wpływowy, o czym świadczą mogą analizy wojen amerykańskich XXI wieku, szczególnie wojny w Iraku, jako realizacji wpływu określonych grup interesu (w tym przypadku, głównie w sektorze naftowym).

Marksistowskie teorie imperializmu kapitalistycznego, kształtujące się głównie w pierwszych trzech dekadach XX wieku, ujmowały z kolei, w różny sposób, współczesny imperializm jako wynik kapitalistycznego rozwoju. Część z nich (jak Karol Kautsky) postrzegała go jako prowadzący do zaniku imperialistycznej rywalizacji między państwami rozwiniętymi gospodarczo z powodu braku interesu burżuazji tych państw w prowadzeniu wojen między sobą, dochodząc do wniosków pokrewnych podejściu liberalnemu. Inne teorie, związane zasadniczo z nurtami rewolucyjnymi (reprezentowanymi m.in. przez Lenina, Bucharina i Luksemburg), na różne sposoby postrzegały rozwój kapitalistyczny jako nieuchronnie generujący tę rywalizację. Należy także wspomnieć o spuściznie ujęć teoretycznych, z których część odwoływała się do swoiście rozumianego marksizmu, zwanych w pewnym uproszeniu „trzecioświatowymi”, rozwijających się w okresie zimnej wojny i dekolonizacji. Ich wspólną cechą było upatrywanie głównej osi światowego konfliktu w relacjach rozwoju gospodarczo centralnej części świata kosztem niedorozwoju peryferii.

Początek XXI wieku przyniósł renesans namysłu nad współczesnym imperializmem. Miało to miejsce głównie w kontekście rozkwitu i krytyki teorii globalizacji, a przede wszystkim długich wojen w Iraku i Afganistanie. W ramach tego rozkwitu powracały apologetyczne wizje przeszłego imperium brytyjskiego i terazniejszego amerykańskiego jako gwarantów demokracji i wolnego handlu – widoczne w pracach Nialla Fergusona. Przede wszystkim jednak mieliśmy do czynienia z analizami krytycznymi wobec współczesnego, różnie definiowanego, imperium lub imperializmu, najczęściej (choć nie zawsze) nawiązującymi się do rozmaitych teorii marksistowskich.

Na tym tle dochodziło do wielu istotnych debat. Jedno imperium czy wiele imperializmów? Jeśli to pierwsze, to czy oparte na ponowoczesnej wielości, czy jednobiegunowej potędze Stanów Zjednoczonych? Czy potęga ta opiera się bardziej na produktywnej sile, czy na pasożytniczej grabieży? Jak na tym tle przejawiają się dysproporcje i transfery bogactwa w skali globalnej? Jaka jest relacja między kapitałem a państwem, a w szczególności między konkurencją gospodarczą a rywalizacją państw?

Wojna w Ukrainie na nowo postawiła aktualność tych debat – a przynajmniej wydaje się, że powinna to uczynić. Pewnym zaskoczeniem w jej obliczu jest bowiem skąpość analiz dotyczących kwestii imperializmu, włączając w to

wstrzemięźliwość w tej kwestii ze strony części współczesnych teoretyków tego zjawiska. Niemniej na gruncie rozumienia współczesnego imperializmu można zarysować główne spory i stanowiska połączone z wyzwaniem teoretycznymi.

Gospodarcza nieracjonalność wojny?

Najbardziej oczywistym wyzwaniem dla podejścia liberalnego jest pozorna nieracjonalność tej wojny z kapitalistycznego punktu widzenia. Rosja jest państwem w istotny sposób zintegrowanym z gospodarką światową. Eksport dóbr i usług z Federacji Rosyjskiej wynosił 30,8% jej Produktu Krajowego Brutto w 2021 r., czyli przekraczał średnią globalną (29,1%) i tak wyraźnie podnoszoną przez państwa Unii Europejskiej (50,7%)¹. Inwazja na Ukrainę i związana z tym faktyczna wojna gospodarcza między USA i ich sojusznikami w świecie zachodnim a Rosją oznacza istotne straty (niezależnie od tego, jaki ostatecznie okaże się ich wymiar²) dla gospodarki rosyjskiej. Skoro handel jest bardziej opłacalny od wojny, dlaczego Rosja zdecydowała się więc na wojnę?

Oczywiście nie jest to pierwszy przypadek w historii, gdy prowadzona wojna wydaje się ekonomicznie nieracjonalna. Hobsonowska krytyka imperializmu łączyła więc pochwałę wolnego handlu z identyfikacją określonych proimperialistycznych grup interesów. W kontekście obecnej wojny trudno jednak zidentyfikować wpływowe grupy gospodarcze prące do wojny wbrew całościowym interesom gospodarczym. Co więcej, grupy najbardziej zintegrowane z globalnym rynkiem i mające największe znaczenie dla rosyjskiego eksportu, czyli potencjalnie najbardziej narażone na skutki wojny – przede wszystkim sektor surowców energetycznych – są jednocześnie najbardziej bezpośrednio zrosnięte z polityką państwa. Natomiast sektory rosyjskiego eksportu o relatywnie wysokim udziale wysokich technologii – zbrojeniowy i nuklearny – są najbardziej narażone na skutki sankcji ze strony zachodnich mocarstw.

Nietrudno zauważyć, że podobne wątpliwości pojawiają się w stosunku do państw zachodnich w odniesieniu do polityki drastycznych sankcji gospo-

¹ The World Bank Data, *Exports of goods and services (% of GDP) – Russian Federation, World, European Union, 1970–2021*, <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=RU-1W-EU> (10.11.2022).

² Choć gospodarka rosyjska, w wyniku wysokich cen na globalnym rynku energetycznym i zmianie struktury eksportu, uniknęła głębokiego załamania, znalazła się w kryzysie. Prognozy Międzynarodowego Funduszu Walutowego z października 2022 r. oceniają prawdopodobny spadek realnego PKB Federacji Rosyjskiej w 2022 r. na 3,4%. Patrz: International Monetary Fund, *World Economic Outlook. Countering the Cost-of-Living Crisis*, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/10/11/world-economic-outlook-october-2022> (10.11.2022).

darczych wobec Rosji. W tym przypadku łatwiej zidentyfikować grupy interesu zyskujące na prowadzonej wojnie – w postaci notującego istotny wzrost zysków sektora surowców energetycznych³ czy zwiększającego zamówienia sektora zbrojeniowego⁴. Jednak nawet w przypadku tego drugiego największe korporacje zbrojeniowe w Stanach Zjednoczonych muszą jeszcze poczekać na materializację zysków z tego wynikających⁵. W odniesieniu do państw unijnych, gdzie sektory te mają mniejsze znaczenie gospodarcze niż w Stanach Zjednoczonych, przy jednocześnie większym znaczeniu powiązań gospodarczych z Rosją, wskazywanie na wpływy poszczególnych grup interesów jest bardziej problematyczne. Niemcy, czyli największa gospodarka Europy (nie tylko UE), w istotny sposób dotknięte są trwającym konfliktem, faktycznie wymuszającą na tym państwie istotną zmianę strategii gospodarczej realizowanej od końca zimnej wojny. Jednak ani straty biznesu niemieckiego (i oczekiwana recesja w roku 2023⁶), ani biznesu innych państw unijnych nie przekładają się na wyłamywanie się z polityki gospodarczej i politycznej konfrontacji z Rosją.

Liberalny ogląd wojny w Ukrainie i towarzyszącej temu konfrontacji Rosji z zachodnią „wspólną międzynarodową” dokonał w tym kontekście swojego przesunięcia poszukiwanego uniwersalizmu ze sfery gospodarczej do politycznej. Francis Fukuyama swój artykuł dla *Financial Times* z 4 marca 2022 roku zatytułował: „Wojna Putina z porządkiem liberalnym”. Trudno byłoby jednak uznać, że W. Putin rzuca wyzwanie temu porządkowi na polu gospodarczym. Wojna przedstawiona zostaje więc przez F. Fukuyamę jako starcie o światową demokrację i „liberalny porządek światowy”⁷. Kilka dni później dodawał, że „rosyjska porażka umożliwi „nowe narodziny wolności” i wyrwie nas z lęku o upadający stan globalnej demokracji”, a „duch roku 1989 będzie żył dzięki

³ A. Fleck, *Big Oil: Oil Companies Profit As Fuel Prices Soar*, «Statista», <https://www.statista.com/chart/27887/big-oil-sees-profits-increase/> (1.08.2022).

⁴ Według szacunków przedstawionych w październiku 2022 r. przez Jamesa Hurscha, dyrektora Defense Security Cooperation Agency, wartość wzrostu zamówień zaaprobowanych przez Departament Stanu USA na sprzedaż broni amerykańskim sojusznikom to ok. 15 mld \$ (ok. 50 mld \$ w 2022 r., przy 35 mld \$ w 2021 r.). Patrz: V. Insinna, *US arms sales rebound back to \$50B in fiscal 2022*, «Breaking Defense», <https://breakingdefense.com/2022/10/us-arms-sales-rebound-back-to-50b-in-fiscal-2022/> (11.10.2022).

⁵ Lockheed Martin Revenue 2010–2022, LMT, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/LMT/lockheed-martin/revenue>; Raytheon Technologies Revenue 2010–2022, RTX, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/RTX/raytheon-technologies/revenue>; Boeing Revenue 2010–2022, BA, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/BA/boeing/revenue> (10.11.2022).

⁶ International Monetary Fund, *World Economic Outlook...*

⁷ F. Fukuyama, *Putin's war on the liberal order*, «Financial Times», <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> (4.03.2022).

grupie dzielnych Ukraińców”⁸. Oczywiście wszystko przy postrzeganiu zachodniego wsparcia dla Ukrainy jako moralnie i politycznie słusznego – w tym ujęciu to wojna o zachodnie, demokratyczne wartości, w której, w razie potrzeby, musimy poświęcić *nasz* ekonomiczny komfort (jako zbiorowe „my” godząc się na koszty społeczne sankcji gospodarczych czy wydatków zbrojeniowych). Ukraińcy cierpią przecież o wiele bardziej. Tak jak w 1939 r., to nie czas na wahania i *appeasement*. Jeśli jednak odrzuci się propagandową stronę sprawy i uzna za krańcowo trudny do przyjęcia pogląd, że wielowymiarowe i kosztowne wspieranie Ukrainy ze strony państw zachodnich pod przywództwem Stanów Zjednoczonych, wraz z towarzyszącą im wojną gospodarczą, polityczną i kulturalną z Rosją, wynika z nagłego oburzenia na łamanie prawa międzynarodowego i troski o ginących cywilów, w podejściu tym przede wszystkim zwraca uwagę oddzielenie motywu politycznego od ekonomicznego, państwa od gospodarki. Według F. Fukuyamy mamy do czynienia z wojną demokracji z autokracją, dwóch sposobów organizacji politycznej państw (z jasno określonym dobrem i złem), nawet jeśli gdzieś na końcu wszyscy mamy skorzystać z pokojowego, liberalnego porządku światowego.

Pogląd F. Fukuyamy w kontekście całości jego twórczości i zaangażowania politycznego jest wymowny, ale niezaskakujący. Bardziej zaskakuje fakt, że oddzielanie na poziomie teoretycznym obecnej wojny w Ukrainie od ram interesów gospodarczych – i jakkolwiek rozumianego imperializmu kapitalistycznego – charakteryzuje także wielu teoretyków wychodzących z perspektyw krytycznych wobec istniejącego porządku społecznego. Pozorna nieracjonalność wojny z gospodarczego punktu widzenia także w tym przypadku okazuje się poważnym wyzwaniem teoretycznym, prowadząc do traktowania inwazji rosyjskiej na Ukrainę jako zjawiska zasadniczo spoza logiki kapitalistycznego imperializmu. Przy tym różni myśliciele wyciągają z tego rozbieżne, czasem przeciwstawne wnioski.

Imperializm poza rywalizacją państw – ujęcia „trzecioświatowe” i im pokrewne

Przegląd kluczowych ujęć „trzecioświatowych” (i im bliskich) w odpowiedzi na wyzwania wojny w Ukrainie zaczniemy od wydawanego od 1949 r. pisma *Monthly Review*. Zasadnicza „linia” jego redakcji jest taka, że Rosja nie jest imperialistycznym mocarstwem, ale broni się przed imperializmem Zachodu

⁸ F. Fukuyama, *Preparing for Defeat, American Purpose*, <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/preparing-for-defeat/> (10.03.2022).

kierowanym przez Stany Zjednoczone. Jest w tym pewna konsekwencja, gdyż imperializm kapitalistyczny postrzegany jest w kontekście procesów gospodarczych opartych o transfer „nadwyżki” z Globalnego Południa ku światu zachodniego kapitalizmu pod hegemonią amerykańską. Należy jednak podkreślić, że nie wszyscy twórcy związani z tradycją trzecioświatową zajęli takie stanowisko. John Smith, autor książki *Imperialism in the Twenty-First Century. Globalization, Super-Exploitation and Capitalism's Final Crisis*, diagnozującej to zjawisko w globalnych procesach produkcyjnych i „superwyzysku” siły roboczej na Globalnym Południu, wzywał na swoim profilu na portalu Facebook, 24 lutego:

„Sprzeciw dla nikczemnego, bezmyślnego ataku Putina na Ukrainę... solidarność z pracownikami i ludem Ukrainy! Uwaga na fałszywych przyjaciół – NATO nie szanuje ludu ukraińskiego tak samo, jak biali rosyjscy szowiniści!”⁹

W innych prywatnych postach J. Smith określał W. Putina jako „brutalnego imperialistę” i jednoznacznie potępiał rosyjską inwazję. Nie przedstawiał jednak żadnej pogłębionej analizy, na czym ten imperializm się opiera i jak to podejście mieści się w jego ujęciu teoretycznym. Redakcja *Monthly Review* uznała z kolei atak z 24 lutego 2022 r. za interwencję Rosji w wojnę domową trwającą w Ukrainie. Nawet jeśli przypomniano, że „wojna jest endemiczna dla kapitalizmu, a zarówno Rosja, jak i mocarstwa NATO są kapitalistyczne”, za siłę ekspansyjną uznawano wyłącznie NATO zdominowane przez USA¹⁰. Na stronie internetowej *Monthly Review* nieprzypadkowo przypomniano tekst Samira Amina – bliskiego temu środowisku jednego z czołowych myślicieli trzecioświatowych ostatniego półwiecza – opublikowany w marcu 2014 r. Amin pisał w nim:

„Należy więc poprzeć politykę Rosji (opracowaną przez administrację Putina) sprzeciwiającą się projektowi kolonizacji Ukrainy (i innych krajów byłego Związku Radzieckiego, na Zakaukaziu i w Azji Środkowej). Doświadczenia państw bałtyckich nie powinny się powtórzyć. Cel budowy wspólnoty «eurazjatyckiej», niezależnej od Triady [USA, Europa Zachodnia i Japonia – «Triada imperialistyczna» według Amina] i jej podległych partnerów europejskich, także powinien zostać wsparty”¹¹.

S. Amin zmarł w 2018 r., ale perspektywa ta określa ramy rozumienia wojny w Ukrainie nie tylko przez redakcję *Monthly Review*, ale i wielu teoretyków przyjmujących w rozumieniu współczesnego imperializmu optykę bliską

⁹ J. Smith, *Facebook, profil prywatny* (24.02.2022).

¹⁰ *Monthly Review, Notes from the editors*, nr 73/11, 2022, «MRonline», https://monthlyreview.org/2022/04/01/mr-073-11-2022-04_0/ (10.03.2022).

¹¹ S. Amin, *Russia and the Ukraine crisis: The Eurasian Project in conflict with the triad imperialist policies*, 03.2014, «MRonline», <https://mronline.org/2022/05/07/russia-and-the-ukraine-crisis-the-urasian-project-in-conflict-with-the-triad-imperialist-policies/> (7.05.2022).

„trzecioświatowej”. Przykładem może być Tony Norfield, autor *The City: London & the Global Power of Finance* i często cytowanego rankingu mocarstw światowych¹². W swej analizie T. Norfield podkreślał znaczenie monopolizacji rynku światowego przez czołowe mocarstwa i wynikające z tego korzyści nie tylko dla rządzących, ale i dla ich ludności. Uznawał więc, że klasa pracownicza czołowych mocarstw kapitalistycznych przynajmniej na pewnej mierze korzysta z imperialistycznego rabunku krajów kapitalistycznie mniej rozwiniętych¹³. W wojnie w Ukrainie, według T. Norfielda, stawką jest kształt nowego porządku międzynarodowego i zdolność Zachodu pod przywództwem Stanów Zjednoczonych do utrzymania dominującej w nim pozycji. Sama ta diagnoza może być podzielana zarówno przez liberalnych zwolenników obecnego porządku, jak i myślicieli wskazujących na rywalizację imperializmów jako na podłoże obecnej wojny. Wnioski Norfielda są jednak inne. Jak pisał:

„Rządzące mocarstwa zachodnie nie zrezygnują bez walki ze swojej zdolności do dominacji i wykorzystywania innych. Mają wiele do obrony, zwłaszcza Stany Zjednoczone, które opierają się na „dominacji pełnego spektrum” – od wpływu na główne instytucje międzynarodowe, poprzez zapewnienie centralnej roli dolara amerykańskiego w światowym handlu i finansach, po promowanie militarystyki i kryzysów w każdym regionie planety. [...]”

Sankcje gospodarcze i polityczne nałożone na Rosję miały przede wszystkim na celu ukaranie kraju, który posiadał środki do obrony przed intruzami. Były również sposobem na zmuszenie reszty świata do podporządkowania się, aby uczynić jasnym, że nikt nie może sprzeciwić się „porządkowi opartemu na regułach”. Termin ten sygnalizuje lekceważenie jakiegokolwiek pojęcia prawa międzynarodowego i zastępuje je tym, co władze uznają za konieczne do utrzymania *istniejącego porządku*, który im służy. Jednak dowody sugerują, że wiele krajów budzi się teraz i będzie współpracować w budowaniu *innych* ram dla świata.

To wszystko postępuje obecnie i może doświadczać kroków wstecz. Jednym z warunków sukcesu jest sukces Rosji w Ukrainie, konfliktu promowanego i przedłużanego przez Stany Zjednoczone i ich sojuszników z NATO. Porażka tych ostatnich będzie dotkliwym ciosem politycznym dla hegemonii «Zachodu»¹⁴.

Innym przykładem Michael Roberts, myśliciel w sprawach dotyczących rozumienia współczesnego kapitalizmu (a szczególnie jego tendencji kryzysowych) odległy od tradycji *Monthly Review*, ale dochodzący do zaskakująco pokrewnych wniosków w odniesieniu do analizy współczesnego imperializmu. Pod koniec 2021 r. Roberts, wraz z Guglielmo Carchedim, dokonali pogłębionej

¹² T. Norfield, *World Power*, „Economics of Imperialism blog”, <https://economicsofimperialism.blogspot.com/2021/09/world-power.html> (14.09.2021).

¹³ T. Norfield, *Imperialism, A Marxist Understanding*, «Socialist Economics», <http://www.socialisteconomist.com/2019/03/imperialism-marxist-understanding.html> (22.03.2019).

¹⁴ T. Norfield, *Russia, China, BRICS, World Economy*, «Economics of Imperialism blog», <https://economicsofimperialism.blogspot.com/> (5.09.2022).

analizy stosunków gospodarczych między dwiema grupami krajów, określanych przez nich jako imperialistyczne i zdominowane. Autorzy uznali, że Chin nie można zaliczyć do tej pierwszej grupy, gdyż, jak dowodzili, nie zyskiwały (lub zyskiwały bardzo niewiele) wartości dodatkowej na wymianie handlowej z krajami zdominowanymi. Dochodziło natomiast do transferu wartości w relacji Chin z krajami imperialistycznymi (opartymi na wysokich technologiach i produktywności) skupionymi w grupie G7 w kierunku tych drugich. Wnioskiem autorów było to, że Chiny nie są państwem imperialistycznym, znajdując się, przynajmniej gospodarczo, w bloku krajów zdominowanych¹⁵.

Jeśli miejsce w gospodarce światowej i globalnych transferach wartości miało wykluczać Chiny z grona beneficjentów ekonomicznego imperializmu, to tym bardziej do tego grona nie mogła pasować Rosja. W tydzień po rosyjskim ataku na Ukrainę Roberts przedstawił dłuższą analizę wojny, procesów gospodarczych Ukrainy i Rosji oraz miejsca mocarstw zachodnich w tych kontekstach, pisząc m.in.:

„Rosja nie jest państwem imperialistycznym w sensie ekonomicznym. Jest to słabe państwo kapitalistyczne bez baz wojskowych na całym świecie, bez istotnej bazy technologicznej i bez finansowych macek imperialistycznego bloku G7. Zamiast tego jest to państwo kapitalizmu koleśi, kontrolowane przez autokratę wspieranego przez bandę oligarchów-miliarderów. Jest wiele takich reżimów – Turcja, Arabia Saudyjska, Egipt, Maroko, Mjanma, Irak, Syria itd. – z których żaden nie jest imperialistyczny w marksistowskim sensie”¹⁶.

Podobieństwo reżimu rosyjskiego do szeregu wymienionych raczej przypadkowo autokracji (do których można dodać inne przykłady) wydaje się zasadniczo trafne, nawet jeśli aspiracje państwa rosyjskiego do bycia uznanym za mocarstwo globalne – i posiadanie przez nie faktycznie globalnych środków zniszczenia – z pewnością odróżnia je od innych państw na tej liście. Jeśli wykroczymy poza rozumienie imperializmu kapitalistycznego proponowane przez Roberta (i teoretyków trzecioświatowych), część z nich – z pewnością dwa pierwsze z wymienionych – można uznać za ambitne podimperializmy regionalne.

Kluczowym pytaniem jest jednak to, czy wykraczać należy. Czy imperializmem jest korzystanie z uprzywilejowanego miejsca w ramach gospodarki światowej pozwalającego na dodatkowe możliwości akumulacji kapitału

---

¹⁵ G. Carchedi, M. Roberts, *The Economics of Modern Imperialism*, «Historical Materialism», https://brill.com/view/journals/hima/29/4/article-p23_2.xml#d38520911e600 (27.12.2021).

¹⁶ M. Roberts, *Ukraine: The Economic Consequences of the War*, «The Brooklyn Rail», <https://brooklynrail.org/2022/03/field-notes/Ukraine-The-Economic-Consequences-of-the-War> (3.11.2022).

w oparciu o przewagę technologiczną i możliwość korzystania z taniej siły roboczej? Czy też imperializmem jest wykorzystywanie siły państwa (militarnej i niemilitarnej) w relacji z innymi państwami w celu osiągnięcia jak relatywnie najskuteczniejszej akumulacji kapitału, w tym zapewnienia takiego miejsca w gospodarce światowej, które umożliwi przewagę konkurencyjną w ramach globalnej rywalizacji gospodarczej. Jeśli uznamy, że imperializm kapitalistyczny – a nawet tylko jego gospodarcza podstawa – jest związany wyłącznie z pierwszą definicją, bez odniesienia do istoty działań i celów państw kapitalistycznych, faktycznie Chiny i Rosja będą się jawić jako mocarstwa nieimperialistyczne (nawet jeśli kapitalistyczne), a imperialistyczne okażą się choćby Austria czy Szwajcaria. Pojęcie imperializmu – jak i regionalnego podimperializmu z własną podmiotowością (a nie tylko będącego przedłużeniem interesów „właściwych” mocarstw imperialistycznych) – wykluczone będzie wobec takich państw, jak Turcja, Arabia Saudyjska, czy też choćby Indie i Brazylia. Wracamy jednak do zasadniczej kwestii, czy takie podejście adekwatnie, czyli w odniesieniu do dialektyki systemowej całości, ujmuje dynamikę imperializmu kapitalistycznego. Wyzwanie wojny w Ukrainie pojawia się tu już na poziomie klasyfikacji wojny między dwoma państwami kapitalistycznymi, której towarzyszy wojna gospodarcza z udziałem czołowych mocarstw kapitalistycznych z istotnymi skutkami dla całej gospodarki światowej, jako zjawiska spoza kapitalistycznego imperializmu. Trudno w tym kontekście nie uznać, że wojna w Ukrainie co najmniej podważyła teoretyczne zawężanie tego zjawiska do globalnych przepływów wartości.

Co ciekawe, wnioski M. Robertsa pokrewne są wyciąganym przy ujmowaniu tej wojny w ramach rywalizacji kapitalistycznych mocarstw. Jak pisał: „Ukraina stała się pionkiem w tej konfrontacji między zachodnim imperializmem a rosyjskim kapitalizmem koleśi”¹⁷. Paradoksalnie mamy mieć więc do czynienia z wojną zakorzenioną w kapitalistycznej geopolityce, ale nie w imperialistycznej rywalizacji. Samo operacyjność pojęcia imperializmu kapitalistycznego „ratowana” jest tu wyłącznie przez zaangażowanie w konflikt mocarstw zachodnich.

Wizje imperium i pozakapitalistycznej rywalizacji państw

Śledząc analizy teoretyków jednobiegunowego imperium kierowanego z Waszyngtonu, zacznijmy od tego, że niektórzy w obliczu wojny w Ukrainie wybrali milczenie. Tak jest choćby z Samem Gindinem, m.in. współautorem

¹⁷ Tamże.

wraz z Leo Panitchem (zmarłym w 2020 r. na COVID-19) książki *The Making of Global Capitalism. The Political Economy of American Empire*. Nie sposób odnaleźć jakichkolwiek wypowiedzi Gindina dotyczących tej wojny.

Przez pierwsze miesiące wojny daremne było także poszukiwanie analizy tej wojny ze strony Michaela Hardta i Antonio Negriego, twórców bardzo wpływowej dwie dekady temu teorii powstawania postimperialistycznego, sieciowo-kłęczowatego, globalnego Imperium. Za milczenie można by raczej winić Hardta niż sędziwego i schorowanego Negriego, jednak to właśnie ten drugi (w tekście napisanym wspólnie z Nikolasem Guilhotem) podjął się krótkiej analizy wojny w Ukrainie. I co ciekawe uczynił to w sposób daleki od teorii Imperium, w istocie ujmując problem w ramach międzyimperialistycznej rywalizacji, a dokładnie „kryzysu amerykańskiej hegemonii i przebiegłego manewrowania ze strony Kremla”¹⁸. A. Negri i N. Guilhot wskazywali przy tym na alternatywę w postaci Unii Europejskiej (co charakterystyczne, nazywanej też po prostu Europą). Autorzy podkreślali jako „nagłą kwestię” to, że „Europa musi stać się podmiotem politycznym i rozwinąć autonomię strategiczną na globalnym poziomie”. W tekstach A. Negriego pokładana w Unii Europejskiej nadzieja na postimperialistyczne i postnarodowe zarządzanie nie była propozycją nową. Wydaje się jednak, że wojna w Ukrainie poza wszystkim pokazała, jak daleko jest do usamodzielnienia się Unii Europejskiej (i jej wiodących państw) od geopolityki Stanów Zjednoczonych, potwierdzając amerykańską hegemonię w świecie zachodnim (nie tylko jego europejskiej części). Przy tym można postawić tezę, że samo to potwierdzenie (i umocnienie) to jeden z kluczowych celów USA w tej wojnie. Nadzieje A. Negriego i N. Guilhota, że przywódcy zachodnioeuropejscy mogą realnie odciąć się od „ordynarnych homilii na temat liberalnego porządku międzynarodowego i jego militarnych podstaw” wydają się pozbawione podstaw, przynajmniej w przewidywalnej perspektywie, gdyż ostatecznie państwa „Europy” wciąż w istotnej mierze zależą od tego porządku i tych podstaw.

Z kolei u Michaela Hudsona – w tym gronie wyjątkowo dalekiego od marksizmu zwolennika teorii jednobiegunowego „superimperializmu” Stanów Zjednoczonych wyrastającego z ich finansowej hegemonii – znajdujemy wiele wyrozumiałości wobec polityki Rosji. Hudson określa wojnę w Ukrainie jako po prostu wojnę NATO przeciwko Rosji, podkreślając nieekonomiczny i reaktywny charakter rosyjskich działań:

„Ze strony rosyjskiej nie sądzę, żeby pierwszorzędne były czynniki ekonomiczne. Groziła im ekspansja NATO, a tak naprawdę plan ataku na rosyjskojęzyczne obszary

---

¹⁸ A. Negri, N. Guilhot, *New Reality?*, «New Left Review», <https://newleftreview.org/sidecar/posts/new-reality> (19.08.2022).

Ukrainy. Myślę więc, że rosyjskie kalkulacje były po prostu wojskowe. Obliczenia Zachodu były zupełnie inne.

[...] Kryzys energetyczny i żywnościowy wywołany wojną NATO przeciwko Rosji zostanie wykorzystany jako dźwignia nie tylko do popchnięcia prywatyzacji, w dużej mierze pod kontrolą amerykańskich inwestorów, banków i finansistów, ale także jeszcze bardziej zamknie kraje w orbicie USA, zarówno Globalne Południe, jak i w szczególności Europę¹⁹.

Zdaniem M. Hudsona Stany Zjednoczone, dążąc do świata pod pełną kontrolą amerykańskich inwestorów, chcą doprowadzić do upadku i podziału Rosji i Chin, które to państwa chcą się przed tym bronić. Przy tym swoją analizę umieszcza w ramach wizji ekspansyjnego kapitalizmu finansowego. Wojna wybuchnąć miała z powodu sprzeciwu Rosji wobec narzucanego jej amerykańskiego świata w stylu pierwszej połowy lat 90. Jak pisał, obecnie „świat dzieli się na dwie części. To nie tylko Stany Zjednoczone i ich europejskie satelity z jednej strony kontra ludność niebiała z drugiej strony; to kapitalizm finansowy kontra reszta świata [...]”²⁰.

W podejściu tym uderza brak jakiegokolwiek próby analizy procesów zachodzących w samej Rosji – gospodarczych, społecznych, politycznych, ideologicznych – na tle tak nakreślonej rywalizacji globalnej. Pomijana jest też kwestia siły militarnej Rosji, w szczególności jej statusu mocarstwa atomowego i paradoks „bronienia się” poprzez zbrojny atak na terytorium państwa sąsiedniego.

Z drugiej strony mamy jednak twórców, którzy z „inności” Rosji w kontekście światowego imperializmu wysuwali wnioski przeciwnie. Przykładem tego Jairus Banaji, marksistowski historyk ekonomiczny indyjskiego pochodzenia z londyńskiej SOAS, występujący przeciw inwazji Rosji na Ukrainę bez wiązania jej z rywalizacją międzyimperialistyczną i z samym kapitalistycznym imperializmem. Jak pisał w rozbudowanym poście na portalu Facebook:

„[K]onkurencja między Zachodem a Rosją *nie ma przede wszystkim* charakteru gospodarczego, to znaczy konkurencji między ich firmami, ale jest zupełnie innego rzędu. Innymi słowami, ekonomiczny wymiar wojny w Ukrainie nie jest ani jej podstawowym aspektem, ani prostym powtórzeniem bardziej klasycznego scenariusza, o którym dyskutowali Lenin i Bucharin. Inwazja na Ukrainę nie tylko nie pasuje do modelu „międzyimperialistycznej” rywalizacji w ich ujęciu, ale także jest sprzeczna z powojennym

¹⁹ M. Hudson, *Ukraine 4 Steps On* (transkrypcja wywiadu udzielonego Katie Halper 27.04.2022), «Michael Hudson on Finance, Real Estate and the Power of Neoliberalism blog», <https://michael-hudson.com/2022/05/ukraine-4-steps-on/> (3.05.2022).

²⁰ M. Hudson, *Economist Michael Hudson on decline of dollar, sanctions war, imperialism and financial parasitism* (wywiad udzielony Benjaminowi Nortonowi), «Multipolarista», <https://multipolarista.com/2022/05/11/michael-hudson-dollar-sanctions-imperialism/> (11.05.2022).

wzorcem integracji między kapitałami, do którego ostatnio zaliczają się giganci energetyczni Rosji. Jak więc rozumieć plany Putina wobec Ukrainy?

[...] Dążenie W. Putina do podporządkowania Ukraińców [...] przywraca bardziej archaiczną (w rzeczywistości niekapitalistyczną) formę imperializmu, mocno przypominającą to, co Hannah Arendt nazwała «imperializmem kontynentalnym»²¹.

23 czerwca Banaji opublikował ciekawy tekst pt. *Russian Capitalism Today: A Case of 'Primacy of Politics'?*, w którym analizował charakter rosyjskiego kapitalizmu w kontekście wojny. Wskazywał w nim na konflikt między „integracją” kapitału kierującego się ku współpracy zagranicznej a „sektorami kapitału” – co jest pojęciem nawiązującym do Republiki Weimarskiej – opartymi na zależności od państwa i podporządkowanych jego polityce. Zasadniczą tezą J. Banajiego jest „prymat polityki” reprezentowany przez „putinowski państwowizm” w tym „kluczowym konflikcie w sercu rosyjskiej gospodarki”. Co więcej, wynikać ma z tego, że „wojny W. Putina podważają interesy wielkiego kapitału jako całości”²². Takie podejście do separacji państwa i kapitału przywiązaniu imperializmu rosyjskiego z pierwszym wbrew interesom drugiego bliskie jest ujęciu liberalnemu. Postrzeganie imperializmu Rosji jako specyficznego reakcyjnego atawizmu na tle kapitalistycznego świata prowadzi przy tym do wniosków bliskim głównemu nurtowi polityki w świecie zachodnim.

Podobne tezy stawia rosyjski marksista Ilya Matwiejew. W wywiadzie dla czasopisma *Links* z 17 lipca twierdził:

„W ramach globalnego systemu kapitalistycznego możemy dostrzec w Rosji cechy rozwoju nierównomiernego i kombinowanego. Cofając się o ponad 100 lat, byłe rosyjskie imperium carskie było słabe gospodarczo, ale miało nieproporcjonalnie duże wojsko i nieproporcjonalnie duży wpływ na politykę światową. Od pewnego czasu Rosję charakteryzuje ta dziwna kombinacja słabości gospodarczej i siły militarnej.

Obecnie powiedziałbym, że Rosja nie jest „normalnym” krajem, bo z jednej strony ma swoich oligarchów, ma swoją klasę rządzącą jak każdy inny kraj kapitalistyczny, który jest zintegrowany z globalnym kapitalizmem. Ta klasa rządząca wolałaby mieć o wiele bardziej przyjazne stosunki z Zachodem.

Ale jednocześnie Rosja ma siły zbrojne, które odziedziczyła po Związku Radzieckim. Ma nieproporcjonalnie duże siły zbrojne; w liczbach jest to druga co do wielkości armia na świecie, nawet jeśli jej występy na Ukrainie pokazały, że wiele osób przeceniło siłę militarną Rosji”²³.

---

²¹ J. Banaji, Facebook, profil prywatny, wpis z 3 kwietnia 2022 r.

²² J. Banaji, *Russian Capitalism Today: A Case of 'Primacy of Politics'?*, «Commons: Journal of Social Criticism – Спільне», <https://commons.com.ua/en/rosijskij-kapitalizm-sogodni-vipadok-primatu-politiki/> (23.06.2022).

²³ I. Matveev, *Russian socialist Ilya Matveev: 'Putin's war on Ukraine is not about security, it is about imperialist interests'* (wywiad udzielony Federico Fuentesowi), «Links International Journal of Socialist Renewal», <http://links.org.au/russian-socialist-ilya-matveev-putins-war-ukraine-not-about-security-it-about-imperialist-interests> (17.07.2022).

Niedługo wcześniej, w debacie z ukraińskim naukowcem Wołodymyrem Iszczenko, Matwiejew wskazywał na tę dychotomię jako na rozdzwięk między prowadzoną polityką imperialistyczną a interesami klasy kapitalistycznej:

„Do niedawna reżim Putina służył interesom wielkiego biznesu. Wystarczy spojrzeć na fakt, że za prezydentury Putina zwielokrotniła się liczba rosyjskich miliarderów z Forbesa. Jednak właściciele dużych firm nie mają wagi politycznej. Choć zawsze mieli władzę ekonomiczną i przywileje. Teraz ich interesy gospodarcze zostały poświęcone wojnie. Sankcje, zamknięcie rynków eksportowych dla wielkich biznesmenów, niemożność zaciągania pożyczek na międzynarodowych rynkach finansowych – wszystko to niszczy teraz wielki biznes.

Jak to się stało, że państwo w Rosji służyło interesom wielkiego biznesu, a teraz służyć przestało? Na to pytanie muszą odpowiedzieć nauki polityczne.

Możemy mówić o zmianie istoty rosyjskiego imperializmu. Do 2014 roku, kiedy został zaanektowany Krym, państwo rosyjskie wzmocniło politycznie pozycję rosyjskiego biznesu w krajach poradzieckich. Agresywna polityka zagraniczna odpowiadała interesom biznesu. Ale po 2014 roku, z powodu sankcji, a tym bardziej teraz, wraz z wybuchem wojny, między tymi dwoma wektorami panuje rozdzwięk. Wojna jest nie do pogodzenia z akumulacją kapitału. Być może sytuacja zmieni się za 10–20 lat i wtedy rosyjski biznes będzie mógł skorzystać z nowej sytuacji geopolitycznej. Ale to się nie stanie teraz. W tej chwili nie widzę interesów ekonomicznych stojących za polityką imperialistyczną²⁴.

Ujmowanie Rosji w 2022 r., której kapitalistycznego charakteru żaden z powyższych autorów nie neguje, jako swego rodzaju archaicznego imperializmu, bez związku zarówno z rywalizacją w ramach kapitalizmu światowego, jak i wewnętrznymi interesami kapitalistycznymi w istocie oznacza konieczność co najmniej głębokiej rewizji wszelkich marksistowskich teorii imperializmu. Uderzające jest tu czysto *instrumentalistyczne* ujęcie charakteru państwa kapitalistycznego, a tym samym imperializmu kapitalistycznego. Gdy trudno odnaleźć bezpośrednie interesy burżuazji w wojnie, neguje się jej kapitalistyczny charakter. Zdaniem tych autorów państwo ma kierować się własną logiką – sprzeczną z kapitalistycznymi interesami.

Imperializm wielobiegunowy w różnych obliczach teoretycznych

Przechodząc do myślicieli przekonujących w swych wcześniejszych pracach do wielobiegunowego charakteru współczesnego imperializmu, nie jest zaskoczeniem, że wojna w Ukrainie nie zmieniła tego przekonania. David Harvey, autor napisanej blisko dwie dekady temu książki *The New Imperialism*,

²⁴ Left East, *Russia's War on Ukraine: Imperial Ideology or Class Interest?*, <https://lefteast.org/russias-war-on-ukraine-imperial-ideology-or-class-interest/> (3.06.2022).

pierwszą reakcję zamieścił na własnej stronie internetowej w dzień po rosyjskim ataku, 25 lutego, w tekście zatytułowanym jako *Uwagi o ostatnich wydarzeniach na Ukrainie: tymczasowe stanowisko*. Wskazywał on na zakorzenienie wojny w traumatycznym procesie transformacji po upadku ZSRR, wiele miejsca poświęcając także polityce Stanów Zjednoczonych („amerykańskie bombardowania Serbii i inne interwencje USA naruszające suwerenność mniejszych państw narodowych są przywoływane przez Putina jako precedens dla swoich działań”) i ekspansji NATO. Dodawał przy tym:

„Nic z tego nie usprawiedliwia działań Putina, tak jak ponad czterdzieści lat deindustrializacji i neoliberalnego podporządkowywania świata pracy nie uzasadnia działań lub stanowisk Donalda Trumpa. Jednak także działania na Ukrainie nie uzasadniają wskrzeszania instytucji globalnego militarizmu (takich jak NATO), które tak bardzo przyczyniły się do powstania problemu. [...] Podporządkowanie się przymusowi praw konkurencji, zarówno między kapitalistycznymi korporacjami, jak i między blokami mocarstw, jest receptą na przyszłe katastrofy, nawet jeśli wciąż jest to niestety postrzegane przez wielki kapitał jako ścieżka wspierania niekończącej się akumulacji kapitału w przyszłości”²⁵.

W późniejszym wystąpieniu – ponad półgodzinnym wykładzie zamieszczonym 16 czerwca na portalu YouTube – D. Harvey podążał podobnym torem, tym razem wprost nazywając wojnę w Ukrainie, wojną zastępczą między NATO a Rosją o dominację nad kluczową częścią „globalnej wyspy”, Eurazji (w odniesieniu do koncepcji Halforda Mackindera). W wojnie tej, zdaniem D. Harveya, USA „używa” Ukrainy dla własnych celów. Podkreślał przy tym niebezpieczeństwo eskalacji ku wojnie nuklearnej, czyniąc szereg porównań do kubańskiego kryzysu raketowego w 1962 r. Proponowanym wyjściem była denuklearyzacja i demilitaryzacja całej Europy Środkowo-Wschodniej²⁶.

W tych stosunkowo krótkich wystąpieniach D. Harveya zauważalny jest brak odniesień do teorii imperializmu – w tym jego własnej. Wspominał on o przekładaniu się militarizmu w czasie zimnej wojny na interesy korporacji czy znaczeniu kompleksu militarno-przemysłowego, ale nie przekładało się to na analityczny konkret w czasie obecnej wojny. Nie znajdziemy wyjaśnienia relacji konkurencji „między kapitalistycznymi korporacjami” do tej między „blokami mocarstw”. Jego wypracowywane we wcześniejszych pracach koncepcje związku imperializmu kapitalistycznego z poszukiwaniem „trwałego rozwiązania przestrzennego” (*spacial fix*) dla nagromadzonego kapitału, czy też

---

²⁵ D. Harvey, *Remarks on Recent Events in the Ukraine: A Provisional Statement*, davidharvey.org, <http://davidharvey.org/2022/02/%EF%BF%BCremarks-on-recent-events-in-the-ukraine-a-provisional-statement/> (25.02.2022).

²⁶ D. Harvey, *Anti-Capitalist Chronicles: Path Dependency, Ukraine, and Nuclear War*, «David Harvey's Anti-Capitalist Chronicles», <https://www.youtube.com/watch?v=0SzdiwuRpvC> (16.06.2022).

z procesem „akumulacji przez wyłączenie” są w tych analizach nieobecne. W pewnym sensie nie jest zaskakujące, bowiem nie wydają się do tej wojny pasować. Nie odnajdujemy jednak innych teoretycznych propozycji. Rywalizacja w praktyce sprowadzana jest tu do poziomu politycznej rywalizacji państw, a podejście do wojny staje się nieodległe od ram teoretycznych szkoły realistycznej w stosunkach międzynarodowych.

Wprost do pojęcia kapitalistycznego imperializmu odnosił się z kolei Alex Callinicos i inni twórcy utożsamiający się z nurtem międzynarodowego socjalizmu – wyrastającego z marksistowskiej interpretacji ZSRR od czasów stalinowskich i państw „demokracji ludowej” powstałych po II wojnie światowej jako reżimów państwowokapitalistycznych. To podejście wciąż nie pozostaje bez znaczenia dla ich bieżących analiz. W 2014 r., czyli w pięć lat po opublikowaniu książki *Imperialism and the Global Political Economy*, Callinicos napisał dłuższy tekst o konflikcie w Ukrainie (i wokół Ukrainy), który wciąż wyznacza jego ocenę ówczesnej i późniejszej wojny. Pisał wtedy:

„Tym, co czyniło konflikt na Ukrainie aktualnym, była naddeterminacja rywalizacji międzyimperialistycznej między USA, UE a Rosją, a także katastrofa transformacji tego kraju od kapitalizmu państwowego do rynkowego. [...] [Z] perspektywy marksistowskiej imperializm to coś więcej niż tylko potęga amerykańska. Klasyczna teoria imperializmu jest przede wszystkim teorią *konkurencji* wewnątrzkapitalistycznej. Imperializm jest systemem, formą przyjętą przez kapitalizm, kiedy koncentracja i centralizacja kapitału powodują połączenie konkurencji gospodarczej między kapitałami i konkurencji geopolitycznej między państwami. Działania Putina wyrażają dokładnie tę imperialistyczną logikę, łączącą obawy geopolityczne (przede wszystkim blokowanie ekspansji NATO) z motywacjami ekonomicznymi (lęk, że rosyjskie firmy zostaną wyciśnięte z rynku ukraińskiego przez europejskich rywali)”²⁷.

Osiem lat później A. Callinicos w podobny sposób zarysowywał strukturalne zakorzenienie wojny. Z takiego podejścia wynikało m.in., że „zachodnie mocarstwa imperialistyczne dla własnych interesów instrumentalizują narodową walkę Ukrainy przeciwko rosyjskiemu imperializmowi”²⁸. Czy też, jak pisał w debacie z libańskim marksistą Gilbertem Ashcarem:

„Właściwie marksistowskie podejście polega na uznaniu, że obecna sytuacja obejmuje zarówno wojnę międzyimperialistyczną przez zastępcę (*proxy*), jak i wojnę o obronę narodową ze strony Ukrainy. To skomplikowane, ponieważ wymaga od nas

²⁷ A. Callinicos, *Imperial Delusions*, «International Socialism» 2014, nr 142.

²⁸ A. Callinicos, *The great power grab—imperialism and the war in Ukraine*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/features/the-great-power-grab-imperialism-and-war-in-ukraine/> (27.03.2022).

wspierania praw narodowych Ukraińców przy jednoczesnym sprzeciwianiu się wszelkim środkom – w tym sankcjom i dostawom broni przez NATO – które zasilają «fatalną spiralę» eskalacji międzyimperialistycznej»²⁹.

W artykule z 2 maja pisał wprost: „To, co dzieje się na Ukrainie, nie jest tylko narodową walką z Rosją. To wojna zastępcza między imperialistycznymi mocarstwami”³⁰. Odnosząc się przy tym do historycznego przykładu wojny koreańskiej jako wojny zastępczej.

W swych pisemnych i ustnych wypowiedziach po 24 lutego 2022 r. Callinicos nie przedstawiał pogłębionych analiz kapitalizmu rosyjskiego i ukraińskiego – inaczej niż w 2014 r. Robili to jednak jego ideowi towarzysze z pisma *International Socialism* (w szczególności Joseph Choonara i Rob Ferguson)³¹. Obaj w subtelny sposób rozwijali historyczną analizę procesów zachodzących w Ukrainie na tle geopolitycznej rywalizacji mocarstw, głównie od czasu upadku ZSRR i końca zimnej wojny. Warto tu zwrócić uwagę na spostrzeżenie poczynione przez R. Fergusona o znaczeniu wydarzeń w 1999 r. – nie tylko pierwszej fali rozszerzania NATO na wschód, ale i natowskich bombardowań Jugosławii bez mandatu ONZ – jako przełomowego momentu tworzenia się wykluczających się i rywalizujących bloków militarnych i gospodarczych w pozimnowojennej Europie.

Dodajmy, że pokrewne stanowisko dotyczące oceny wojny w Ukrainie zajęła redakcja wpływowego w kręgach lewicowych pisma *New Left Review*. W tym kontekście szczególną uwagę zwracają teksty Susan Watkins i Tony’ego Woodsa, łączące ogląd rywalizacji geopolitycznej z analizą procesów zachodzących w Rosji i Ukrainie. Woods tak ujął ich wzajemny związek:

„[P]ozorna dychotomia, jaka obecnie rozwija się między dwoma objaśniającymi schematami – jednym podkreślającym ekspansję NATO, drugim ukrytą od dawna siłę rosyjskiego nacjonalizmu; jednym rzekomo niewinniającym Rosję, drugim wyciszającym rolę NATO – jest ostatecznie fałszywa. Nie ma rzeczywistego świata, w którym nie doszło do ekspansji NATO, a pojawienie się coraz bardziej asertywnego i zmilitaryzowanego rosyjskiego nacjonalizmu jest nierozzerwalnie związane z tym procesem, ponieważ był on w dużej mierze przez niego napędzany i wzmacniany. W odniesieniu do Ukrainy, rosyjskie fantazje nacjonalistyczne stale wplątywane były w kalkulacje

---

²⁹ G. Ashcar, A. Callinicos, *Ukraine and anti-imperialism – Gilbert Achcar and Alex Callinicos debate*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/long-reads/ukraine-and-anti-imperialism-gilbert-achcar-and-alex-callinicos-debate/> (30.03.2022).

³⁰ A. Callinicos, *The conflict in Ukraine is an imperialist proxy war*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/alex-callinicos/the-conflict-in-ukraine-is-an-imperialist-proxy-war/> (2.05.2022).

³¹ J. Choonara, *The devastation of Ukraine: NATO, Russia and imperialism*, «International Socialism» 2022, nr 174, <http://isj.org.uk/devastation-of-ukraine/> (29.03.2022); R. Ferguson, *Imperialism, war and the Eurasian faultline*, «International Socialism» 2022, nr 174, <http://isj.org.uk/eurasian-faultline/> (28.06.2022).

geostrategiczne, wspieranie interesów oligarchicznych w samozachowanie systemu «imitacyjnie demokratycznego». Jaką wagę przypisujemy tym czynnikom może podlegać dyskusji, ale to, że istnieją jednocześnie, nie powinno. Uznanie ich istnienia nie zmniejsza zresztą w żaden sposób odpowiedzialności Rosji za inwazję na Ukrainę. Raczej pomaga w jej wyjaśnieniu, umożliwiając zidentyfikowanie różnych ogniw w łańcuchu przyczynowym, które doprowadziły nas do tego momentu oraz rozróżnienie stopnia winy każdego aktora. Konsekwentna polityka antyimperialistyczna wymaga nie tylko potępienia kryminalnych wojen w miarę ich rozwoju, ale także zrozumienia pola rywalizacji między mocarstwami, która wciąż na nowo je wywołuje³².

Ujmowanie wojny w Ukrainie w odniesieniu do wielobiegunowej rywalizacji w ramach współczesnego kapitalizmu światowego wydaje bardziej odpowiadać na wyzwania teoretyczne niż wszelkie teorie oddzielające działania wojenne i okołowojenne współczesnych państw od dynamiki imperializmu kapitalistycznego. Wspomnijmy jednak, że szereg aktywistów i myślicieli, nie negując zakorzenienia wojny w Ukrainie w tej dynamice, odrzuca wnioski o dominującym w niej elemencie „wojny zastępczej”. Przykładem debatujący z Callinicosem Ashcar, wskazujący na błąd zacierania rozróżnienia między wojną a konfliktem. Jak argumentował, gdyby każda wojna dziejąca się na tle konfliktów między imperialistycznymi mocarstwami próbujących wpływać na jej przebieg miała być „wojną zastępczą”, znaczna większość współczesnych wojen miałaby taki charakter. Wniosek Ashcara jest taki, że niezależnie od istnienia tego konfliktu, wojna ma zasadniczo charakter narodowyzwolenczej walki Ukrainy³³.

Podobne stanowisko, w pogłębionej analizie, przedstawiła m.in. grupa myślicieli i działaczy z Ukrainy, Rosji, Niemiec, Polski i Szwajcarii pod koniec września 2022 r. Jak pisali, nawet jeśli „wojna może być rozumiana tylko w kontekście międzynarodowej rywalizacji między głównymi potęgami imperialistycznymi”, to „ludność ukraińska nie prowadzi natowskiej «wojny zastępczej» z Rosją, ale walczy o swą własną niezależność oraz o prawa demokratyczne i socjalne”. Autorzy argumentowali przy tym, że „liderzy NATO nie wydają się zainteresowani ani przedłużającą się wojną, ani jej eskalacją”, a „duża część kapitału nie ma interesu w długiej wojnie”, więc „wcześniej czy później rządy będą próbowały dojść do porozumienia z Putinem w sprawie tego, jak ponownie otworzyć świat rynków”³⁴.

³² T. Wood, *Matrix of War*, «New Left Review», <https://newleftreview.org/issues/ii133/articles/tony-wood-matrix-of-war> (6.04.2022).

³³ G. Ashcar, A. Callinicos, tamże.

³⁴ I. Budraitskis, O. Dutchak, H. Etzbach, B. Gehrke, E. Gelinsky, R. Hürtgen, Z.M. Kowalewski, N. Lomonosova, H. Perekhoda, D. Pilash, Z. Popovych, P. Schmid, C. Wälz, P. Wielgosz, Ch. Zeller, *Support Ukrainian Resistance and Disempower Fossil Capital*, «Commons: Journal of Social Criticism – Спільне», <https://commons.com.ua/en/pidtrimka-ukray->

Trudno jednak uznać, że taka teza odpowiada empirycznej rzeczywistości. Niezależnie od stopnia zaangażowania poszczególnych państw zachodnich i od strat biznesowych polityka wojny gospodarczej i izolacji politycznej Rosji ze strony mocarstw zachodnich, wraz z towarzyszącą temu nową wersją ideologii „zderzenia cywilizacji”, nie wydaje się w żaden istotny sposób podważana. Przy tym wiodącą rolę grają tu Stany Zjednoczone i ich najbliżsi sojusznicy w Wielkiej Brytanii, Australii i większości państw Europy Środkowo-Wschodniej – zasadniczo dawna „koalicja chętnych” z czasów ataku na Irak. Teza o braku zainteresowania wojną ze strony dużej części kapitału i związana z tym wizja chęci jej rychłego zakończenia ze strony mocarstw zachodnich faktycznie powraca do liberalnych wizji braku kapitalistycznych interesów w wojnie, ponawiając problem instrumentalistycznego podejścia do charakteru państwa kapitalistycznego jako prostego narzędzia określonych interesów biznesowych. Oczywiście jest, że każde państwo kapitalistyczne musi brać pod uwagę w swych rachubach interesy poszczególnych, niezależnych od niego grup kapitałowych, jak i istnienie możliwych konfliktowych interesów i napięć między tymi grupami skutkujących różnymi naciskami na kształt bieżącej polityki. Jednocześnie jednak państwo kapitalistyczne jest samodzielnym podmiotem w ramach „własnej” klasy kapitalistycznej, mającym za zadanie jej zabezpieczenie i rozwój gospodarczy jako całości w rywalizacji z innymi państwami. Ryzyko wojenne jest wpisane w strukturę tej rywalizacji. Przy tym kalkulacje ze strony władz politycznych państw dotyczące oczekiwanych korzyści i strat osiągniętych dzięki „operacjom militarnym” często okazują się zawodne ze względu na ich konkurencyjny charakter. To samo dotyczy uwikłania w wojny przy braku bezpośredniego zaangażowania wojskowego. Przy czym w obu przypadkach sieci zależności gospodarczych, politycznych i militarnych mogą powodować, że dane państwo może uznać zaangażowanie w wojnę – w takiej czy innej postaci – za „konieczność” przyjmowaną bez entuzjazmu. Wojna w Ukrainie nie jest bynajmniej pierwszym przykładem wojny kapitalistycznego świata, na której istotna część burżuazji zaangażowanych w nią państw może okazać się stratna.

Jednocześnie można uznać, że w *pewnym sensie* prawdą jest problematyczność pojęcia wojny zastępczej. Po części z powodu trudności w uchwyceniu momentu, w którym możemy uznać, że pomoc zewnętrznych aktorów dla wojujących stron kwalifikuje już do takiej etykiety. Po części dlatego, że w ramach tego pojęcia zatarciu ulega sytuacja, gdy obie strony walczą „przez zastępcę” i gdy jedna ze stron jest w wojnę zaangażowana bezpośrednio. W tym przypadku nakładanie *jedynie* ramy pojęciowej wojny zastępczej nie

---

inskogo-oporu-j-pidvazhennya-vladi-vikopnogo-kapitalu/?fbclid=IwAR3pCWSB-wcGL0-ZJHxbPizBUgCJNxUS-CurSZmqspBlmehNNeRrTC7C9Vk (27.09.2022).

różnicowały sytuacji, gdyby wojna prowadzona była przez Białoruś i Ukrainę – w obu przypadkach z potężniejszymi protektorami – i obecnej sytuacji bezpośredniej inwazji rosyjskiej. Dla obrazu całości pomocne wydaje się więc doprecyzowanie, czy mamy do czynienia z „symetryczną”, czy „asymetryczną” wojną zastępczą, każdorazowo wskazując sposób i stopień zaangażowania walczących stron. Ta uwaga nie oznacza jednak, że wspomniany sposób i stopień zaangażowania stron trzecich w wojnę nie ma znaczenia dla jej społecznej i politycznej treści. W ujęciu proponowanym przez cytowaną powyżej grupę *formalnie* uznaje się istnienie międzyimperialistycznego konfliktu w kontekście wojny w Ukrainie, ale to uznanie nie ma żadnego przełożenia na wyjaśnienie spektakularnych działań zhegemonizowanego przez USA świata zachodniego w aspektach militarnym, gospodarczym, kulturalnym i ideologicznym. Innymi słowy, gdyby świat składał się tylko z Rosji i Ukrainy, ocena przyczyn i charakteru tej wojny byłaby w istocie taka sama. Autorzy odrzucają pojęcie wojny zastępczej, odnosząc się do motywacji ludności ukraińskiej, co jest rodzajem uchylecia się od problemu wielopłaszczyznowego zaangażowania w tę wojnę ze strony mocarstw zachodnich.

Jednak samo przyjęcie perspektywy wyjaśnienia wojny w ramach teorii wielobiegowego imperializmu nie zwalnia od zmierzenia się z konkretnym wyzwaniem jej pozornej nieracjonalności z kapitalistycznego punktu widzenia, w tym z bezpośrednimi interesami rosyjskiej burżuazji. Wyzwanie to podjął wspomniany już ukraiński myśliciel Wołodymyr Iszchenko, zasadniczo sympatyzujący z postrzeganiem konfliktu w Ukrainie w ramach międzyimperialistycznej rywalizacji. W. Iszchenko dokonał próby konkretyzacji diagnozy interesów klasowych prowadzącej do decyzji o inwazji rosyjskiej w lutym 2022 r., widząc ją w kontekście przetargu w ramach rosyjskiej kapitalistycznej klasy rządzącej i chęci utrzymania się przy władzy jej dominującej części. Jak pisał:

„Ta wojna jest prowadzona w racjonalnym interesie rosyjskiej klasy rządzącej. To jest jej walka o przetrwanie. Próbuje ona przedstawić wojnę jako walkę o przetrwanie Rosji. Jednak prawdziwym sednem sprawy i prawdziwą stawką jest przetrwanie pewnej konkretnej części klasy kapitalistycznej – kapitalistów politycznych. Ich przewagą w kapitalizmie są korzyści, często nieformalne, wybiórcze, jakie otrzymują od państwa (wielu nazywa to w skrócie «korupcją») – nie innowacje technologiczne czy szczególnie tania siła robocza.

Poradzieccy kapitaliści polityczni pojawili się w procesie upadku państwa radzieckiego i wtedy też stali się ogromnie bogaci – poprzez rozkradanie państwa. To dlatego mają tak wielką obsesję na punkcie suwerenności. Żądają monopolistycznej kontroli nad państwem, która nie powinna być dzielona z żadnymi innymi frakcjami krajowego, a tym bardziej ponadnarodowego kapitału.

[...] Przez tę wojnę rosyjscy kapitaliści polityczni próbują wyeliminować pewne egzystencjalne zagrożenia za pomocą siły militarnej i wykorzystać okazję do utrwa-

lenia swoich rządów w nowym systemie politycznym – bardziej ideowym i bardziej mobilizującym społeczeństwo. Stawką jest istnienie suwerennego centrum akumulacji kapitału w przestrzeni poradzieckiej. Jeśli nie uda im się tego osiągnąć, efektem wojny może być rozpad tego centrum i zawarcie przez różne części elit poradzieckich nowych sojuszy z unijnymi, amerykańskimi i chińskimi ośrodkami władzy³⁵.

Podjęta przez Iščzenkę próba konkretyzacji interesów stojących za decyzją o inwazji na Ukrainę zasługuje na uznanie. Jednak wskazywanie na przetargi w ramach rosyjskiej klasy panującej jest co najmniej niepełne, jeśli nie umieści się ich w kontekście strategii samego państwa rosyjskiego jako państwa kapitalistycznego. Bez niej analiza wciąż pozostaje w ramach instrumentalistycznego podejścia do relacji państwa i właścicieli kapitału – tymczasem właśnie takie podejście wydaje się głównym problemem rozmaitych ujęć negujących kapitalistyczny charakter obecnej wojny. W istocie podejście to przypomina krytyczny liberalizm J.A. Hobsona, piszącego 120 lat temu, że imperializm jest „nie do obrony jako polityka biznesowa”, ale oznacza, że „interesy biznesowe narodu jako całości podporządkowane są interesom pewnych sekcji, które uzurpują sobie kontrolę nad zasobami narodowymi i używają ich dla własnych, prywatnych korzyści”³⁶. Państwo kapitalistyczne nie jest jednak prostym narzędziem zewnętrznej wobec niego klasy kapitalistycznej, czy którejkolwiek z jej frakcji. Jego zadaniem jest zapewnienie jak najskuteczniejszej akumulacji kapitału w konkurencji z innymi państwami kapitalistycznymi. Do tego celu, także w ramach wewnętrznego przetargu (tym silniejszego im głębsze są tendencje kryzysowe i problemy z „odpowiednim” poziomem tejże akumulacji), wprzęga się nie tylko działania bezpośrednio ekonomiczne. W takim ujęciu można wyjaśnić powiązanie interesów gospodarczych i używanych przez państwo instrumentów w celu ich realizacji – w tym instrumentów militarnych. Konkretyzację interesów stojących za określonymi wyborami wśród państw uwikłanych w geopolityczną rywalizację na danym obszarze – włącznie z podjęciem ryzyka wojny – należałoby więc zacząć od analizy realizacji przez nie podstawowej funkcji zabezpieczenia „wzrostu gospodarczego”, dostępnych metod poprawienia własnych osiągnięć w tym względzie oraz nadziei na rozwiązanie kryzysów (ekonomicznych, ale i ideologicznych) związanych z niedomaganiem na tym polu.

---

³⁵ W. Iščzenko, *Dlaczego rosyjscy polityczni kapitaliści poszli na wojnę – i jak wojna może zakończyć ich rządy* (wywiad z Małgorzatą Kulbaczewską-Figat), «CrossBorderTalks», <https://www.crossbordertalks.eu/pl/2022/08/01/polityczni-kapitalisci-rosja-ukraina/> (1.08.2022).

³⁶ J.A. Hobson, *Imperialism: A Study*, Ann Arbor Paperbacks University of Michigan Press, 1965 (1902), s. 46.

Imperializm rosyjski na tle problemów rozwoju kapitalizmu w Rosji

Analiza imperializmu rosyjskiego, w kontekście międzypaństwowej rywalizacji, wymaga więc zrozumienia problemów rozwoju gospodarczego Rosji – nie tylko w kontekście całego procesu transformacji, ale okresie władzy W. Putina od 1999 r., a szczególnie w ostatniej dekadzie. Już w „manifestie millenijnym” z grudnia 1999 r. Putin mówił o konieczności szybszego rozwoju gospodarczego, rozwoju nowoczesnych technologii i integracji z gospodarką światową. W 2008 r. nowy prezydent Dmitrij Miedwiediew użył metafory „czterech in”: infrastruktury, inwestycji, instytucji i innowacji, z deklarowanym celem stania się przez Rosję czołową gospodarką świata opartą na wiedzy i technologicznie zaawansowanych gałęziach przemysłu. Przede wszystkim jednak w maju 2012 r., po ponownym objęciu prezydentury przez Putina, władze rosyjskie ogłosiły cele rozwoju gospodarczego, które zasadniczo miały przekształcić Rosję z państwa opartego głównie o eksport surowców energetycznych ku państwu opartemu o rozwój wysokich technologii. *Potrzebujemy nowej gospodarki*, jak głosił tytuł podpisanego przez W. Putina artykułu w jednej z czołowych rosyjskich gazet biznesowych. Niezależnie od propagandowego charakteru tych deklaracji kryła się za nimi zarówno diagnoza słabości kapitalizmu rosyjskiego, jak i chęć jego transformacji i zmiany miejsca w gospodarce światowej. W 2012 r. władze Federacji Rosyjskiej zobowiązały się więc m.in. do osiągnięcia tempa wzrostu gospodarczego powyżej średniej globalnej, powstania 25 milionów „wysoko produktywnych” miejsc pracy do 2020 r., zwiększenia udziału inwestycji w PKB do 25% w 2015 r. i 27% w 2018 r., zwiększenia o 130% udziału „sektorów wysokich technologii i naukowo-intensywnych” w PKB i o 150% produktywności pracy do 2018 r. w porównaniu do 2011 r.³⁷ W tymże 2018 kolejny prezydencki dekret i związane z nim strategiczne plany mówiły m.in. o rozwoju technologii cyfrowych w gospodarce, wsparciu „wysoko produktywnych biznesów zorientowanych na eksport” i wejściu Federacji Rosyjskiej do grona pięciu największych gospodarek świata do 2024 r. dzięki wzrostowi przekraczającemu międzynarodowy poziom³⁸. Dodajmy, że ta wizja gospodarczej rekonstrukcji i zmiany pozycji Rosji w ramach kapitalizmu światowego opierała się o chęć

³⁷ President of Russia, *Events: Executive Order on long-term state economic policy*, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/15232> (7.05.2012); R. Connolly, *The Russian Economy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2020, s. 22, 86–93.

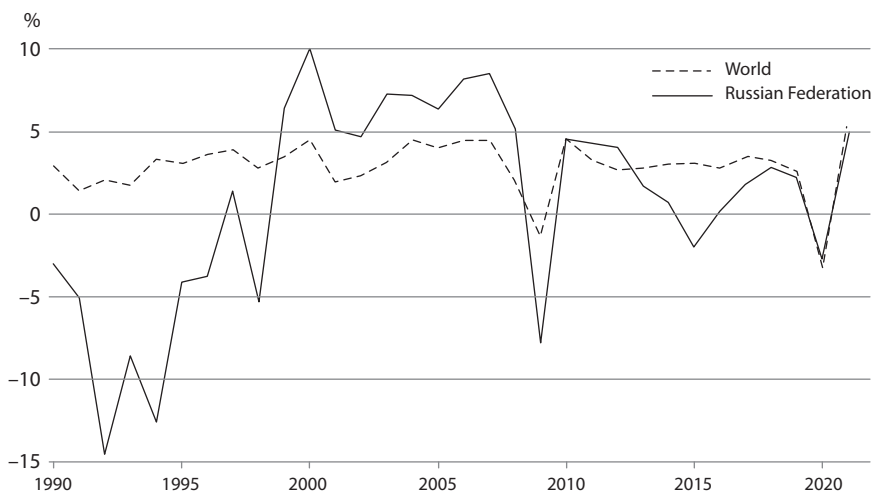
³⁸ President of Russia, *The President signed Executive Order On National Goals and Strategic Objectives of the Russian Federation through to 2024*, <http://en.kremlin.ru/acts/news/57425> (7.05.2018); V.V. Moiseev, E.A. Karelina, M.Yu. Karelina, R.A. Khalturin, C.E. Zaslavsky, *Current Problems of Russian Economy, Proceedings of the International Conference "Topical Problems of Philology and Didactics: Interdisciplinary Approach in Humanities and Social*

integracji w jego ramach. Federacja Rosyjska w 2012 r. stała się częścią Światowej Organizacji Handlu, jednocześnie rozwijając projekt Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, mającej być gospodarczą i geopolityczną alternatywą wobec Unii Europejskiej. Jak wiadomo, właśnie na tle konieczności wyboru przez ukraińską klasę panującą między obiema tymi instytucjami doszło do wybuchu protestów w 2013 r. ostatecznie zakończonych ucieczką ówczesnego prezydenta i geopolitycznym zwrotem w kierunku mocarstw zachodnich.

Czy plany gospodarczej transformacji Rosji udało się zrealizować? W niewielkim stopniu. Odczuwalnym społecznie skutkiem reform było podniesienie w 2018 r. wieku emerytalnego o pięć lat, zwiększenie podatku od wartości dodanej z 18 do 20%, opodatkowanie osób samozatrudnionych oraz zwiększenie akcyzy m.in. na paliwo, alkohol i papierosy³⁹. Proste próby gromadzenia finansowych zasobów państwa nie przełożyły się jednak na zasadniczą zmianę jego struktury gospodarczej i miejsca w gospodarce światowej. Szereg danych pokazuje porażkę na tym polu.

Wzrost gospodarczy Rosji miał przekraczać światową średnią, tymczasem relacja do tej średniej wyglądała w drugiej dekadzie XXI wieku mniej korzystnie niż w poprzedniej.

Wykres 1. Coroczny wzrost PKB Federacji Rosyjskiej i świata w latach 1990–2021

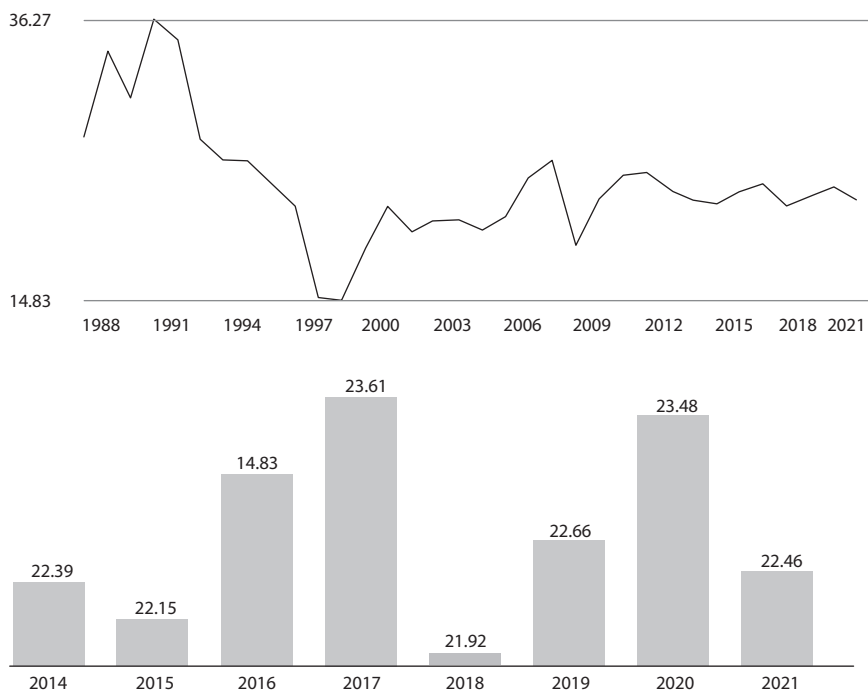
Źródło: The World Bank Data, *GDP growth (annual %) – Russian Federation, World, 1961–2021, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=RU-1W> (10.11.2022).

Sciences” (TPHD 2018), «Atlantis Press», <https://www.atlantis-press.com/proceedings/tphd-18/55916700>, zapis online 04.2019.

³⁹ V.V. Moiseev, E.A. Karelina, M. Yu. Karelina, R.A. Khalturin, C.E. Zaslavsky, *Current Problems of Russian Economy...*, s. 296.

Udział inwestycji kapitałowych w PKB miał istotnie wzrosnąć. Faktycznie mamy do czynienia z ich długoletnią stagnacją.

Wykres 2. Inwestycje kapitałowe jako procent PKB

Źródło: theGlobalEconomy.com na podstawie danych Banku Światowego, The World Bank, *Russia: Capital investment, percent of GDP*, https://www.theglobaleconomy.com/Russia/capital_investment/ (10.11.2022).

Wzrost produktywności pracy, który miał przyspieszyć, notował w kolejnych „pięciolatkach” widoczną tendencję spadkową.

Dodajmy do tego stagnację udziału średnio i wysoko zaawansowanej technologicznie wytwórczości w jej całości – 26% wytwarzanej wartości dodanej w 2019 r. (w porównaniu do 27% w 2012 r. i 29% w 2015 r.)⁴⁰; wciąż niewielki udział eksportu związanego z zastosowaniem wysokich technologii w całości eksportu wytwórczego – 9% w 2012 r., 16% w 2015 r., 12% w 2017 r., 9% w 2020 r.⁴¹; załamanie rosnącego w pierwszej połowie drugiej dekady

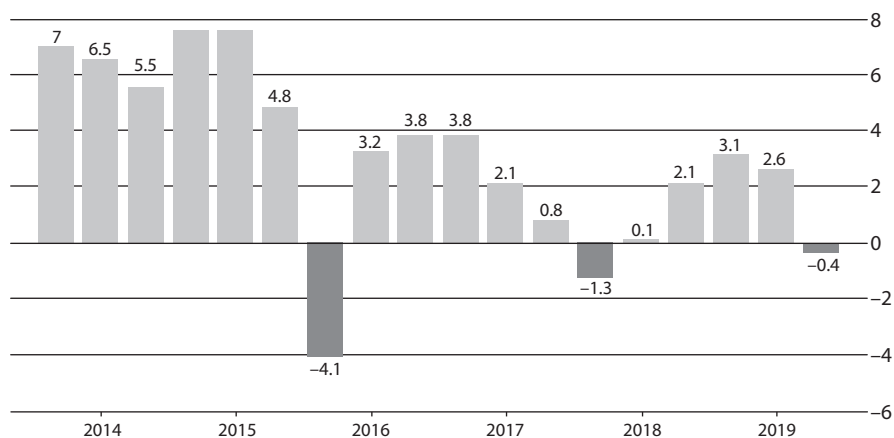
⁴⁰ The World Bank Data, *Medium and high-tech manufacturing value added (% manufacturing value added) – Russian Federation, 1990–2019*, <https://data.worldbank.org/indicator/NV.MNF.TECH.ZS.UN?locations=RU> (10.11.2022).

⁴¹ The World Bank, *High-technology exports (% of manufactured exports) – Russian Federation, 2007–2020*, <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS?locations=RU> (10.11.2022).

XXI wieku udziału technologii informacyjnych i komunikacyjnych w całości eksportu – 0,31% w 2012 r., 0,42% w 2013 r., 0,81% w 2015 r., 0,47% w 2018 r., 0,53% w 2019 r.⁴² oraz stagnacją w wydatkach na badania i rozwój – 1,03% w 2012 r., 1,1% w 2020 r. w porównaniu do 1,29% w 2003 r.⁴³

Wykres 3. Produktywność (realna wartość dóbr wyprodukowanych przez jednostkę pracy w określonym czasie)

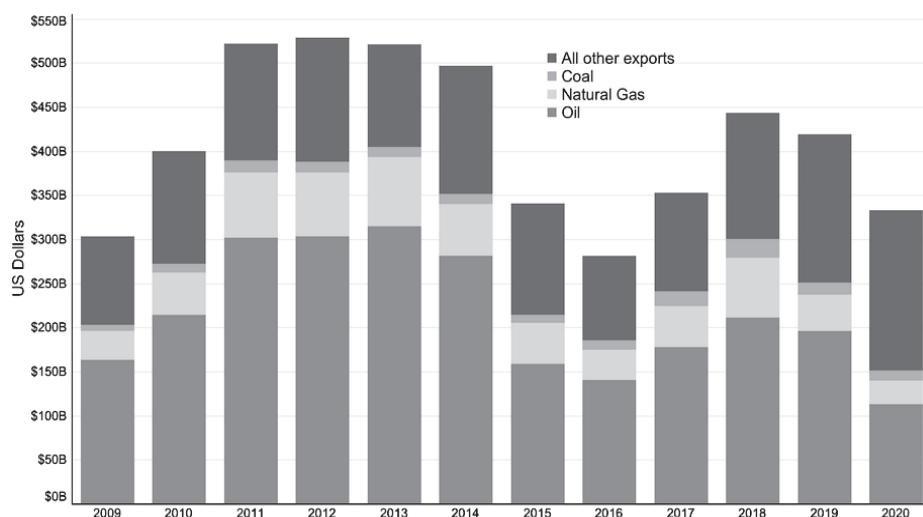
Źródło: [tradingeconomics.com](https://tradingeconomics.com/russia/productivity) na podstawie danych rosyjskiej Federalnej Służby Statystyki Państwowej, *Russia, Productivity*, <https://tradingeconomics.com/russia/productivity> (10.11.2022).

Last but not least, próba uniezależnienia się od eksportu węglowodorów także zakończyła się porażką. Według danych Departamentu Statystyki Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej w 2021 r. eksport produktów mineralnych stanowił 56,2% (o wartości 276,5 mld USD), z czego eksport paliw i produktów energetycznych 54,4% rosyjskiego eksportu. David Victor z Uniwersytetu Kalifornijskiego, na bazie danych British Petroleum i Międzynarodowego Funduszu Walutowego, przedstawił dane dotyczące struktury rosyjskiego eksportu w latach 2009–2020 nieco bardziej korzystne z punktu widzenia jego dywersyfikacji⁴⁴.

⁴² The United Nations, theGlobalEconomy.com, *Russia: Information technology exports*, https://www.theglobaleconomy.com/Russia/information_technology_exports (10.11.2022).

⁴³ The World Bank Data, UNESCO Institute for Statistics, *Research and development expenditure (% of GDP), 1996–2020*, <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=RU> (10.11.2022).

⁴⁴ D. Victor, *The Role of Energy Markets in the War in Ukraine (UPDATED)*, «ECONOFACT», <https://econofact.org/the-role-of-energy-markets-in-the-war-in-ukraine> (16.09.2022).

Wykres 4. Rosyjskie dochody (earnings) z eksportu 2009–2020

Źródło: D. Victor, ECONOFACT.

Należy jednak podkreślić, że przy wciąż widocznej dominacji eksportu surowców energetycznych, statystyka Banku Centralnego pokazuje także, że wśród pozostałych części eksportu istotne znaczenie mają także towary relatywnie niskoprzetworzone, jak żywność i surowce rolnicze (7,3%), metale żelazne i artykuły z nich zrobione (6,7%), metale i kamienie rzadkie i artykuły z nich zrobione (6,4%). Produkty chemiczne i guma stanowiły 7,7%, a zawierający najbardziej technologicznie zaawansowane towary obszar określony jako „maszyneria, sprzęt i środki transportu” – 6,6% eksportu⁴⁵. Nawet jeśli doszło do pewnej zmiany w strukturze rosyjskiego eksportu, nie wpłynęło to na jego przesunięcie ku bardziej zaawansowanym procesom produkcyjnym.

Faktycznie sektorami związanymi z wysokimi technologiami, w których Federacja Rosyjska miała realne znaczenie w ramach globalnego eksportu, pozostawał eksport broni oraz technologii nuklearnych. W obu przypadkach to spuścizna po gospodarce ZSRR, a dobór ten jest sam w sobie wymowny. Rosja jest czołowym i rozwijającym się eksporterem reaktorów nuklearnych – ze zdecydowanie najwyższym jego udziałem w skali globalnej w 2021 r. – co ma wymiar nie tylko ekonomiczny, ale i geopolityczny. Należy jednak dodać, że wartość tego eksportu (wzrastająca z ponad 2,1 mld USD w 2019 r. do

⁴⁵ Bank of Russia, *2021 Balance of Payments, International Investment Position and External Debt of the Russian Federation*, s. 31, cbr.ru/Content/Document/File/126052/bp_e.pdf, 2022.

blisko 12,8 mld USD w 2021 r.⁴⁶) to wciąż niewielka część wartości eksportu surowców mineralnych. Z kolei w odniesieniu do eksportu broni Rosja – choć od lat pozostająca na tym polu na drugim miejscu na świecie z 19% udziału w globalnym eksporcie głównych rodzajów uzbrojenia w latach 2017–2021 (w porównaniu do 39% Stanów Zjednoczonych) – zanotowała w tym okresie spadek udziału na tym polu o 26%⁴⁷.

Podsumowanie

Nie jest tak, że nieudana próba rekonstrukcji kapitalizmu rosyjskiego automatycznie doprowadziła do wojny. Działania w ramach rywalizacji mocarstw imperialistycznych znajdują się jednak z niespełnieniem projektu gospodarczej modernizacji w *dialektycznej interakcji*. Podobnie zresztą, jak przetargi w ramach klasy panującej i jej kryzys ideologiczny. Ostatecznie sam ten projekt był wynikiem presji konkurencyjnej wynikającej z rywalizacji państw w ramach kapitalizmu światowego. Wymiary ekonomiczne, geopolityczne i ideologiczne są tu więc nierozzerwalnie splecione. W tym kontekście pojawia się nie tylko „konieczność” odpowiedzi – ale i wybór jej konkretnej postaci – na wyzwania ze strony geopolitycznych rywali. Wśród tych wyzwań swoje miejsce miały zarówno wieloletnie umacnianie NATO w regionie, kruszenie się globalnej hegemonii Stanów Zjednoczonych oraz diagnoza ich słabości w kontekście odrotu z Afganistanu, jak i oczywiście pełen tragizmu (także w stosunkach wewnętrznych) zwrot ukraińskiej klasy rządzącej z ekonomicznego i politycznego balansowania między Zachodem a Rosją ku dążeniu do włączenia się w gospodarcze i militarne struktury Zachodu.

Właśnie na tym tle pojawia się kwestia dysproporcji między rosyjską siłą militarną a gospodarczą, o której pisał Ilia Matwiejew – i chęć wykorzystania siły militarnej w celu maskowania i przewyżczenia problemów gospodarczych. Szczególnie, że używanie tej siły w Syrii i Libii, jakkolwiek brutalne, wydawało się dobrze służyć realizacji mocarstwowych interesów Federacji Rosyjskiej. Dodajmy przy tym, że taka dysproporcja nie jest wyłącznie rosyjską specyfiką. Podobny rozdźwięk istnieje także w Stanach Zjednoczonych (choć

---

⁴⁶ The World Bank, *World Integrated Trade Solutions, Nuclear reactors exports by country, 2019, 2021*, https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2019/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/840110,_https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/ALL/year/2021/tradeflow/Exports/partner/WLD/product/840110 (10.11.2022).

⁴⁷ Stockholm International Peace Research Institute, *International Arms Transfer Database*, <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/international-arms-transfers> (3.11.2022).

przy większej sile na obu polach) i jest istotną częścią zrozumienia strategii geopolitycznej amerykańskiego imperializmu. W przypadku Rosji dodatkowym elementem wydaje się narastająca słabość tamtejszej ideologicznej *soft power*, o czym także pisał Wołodymyr Iszczenko⁴⁸, co jeszcze bardziej skłaniało ku używaniu *hard power*, postrzeganej (przynajmniej do niedawna) jako własny kluczowy atut. Siła militarna miała zarówno utrzymać „bliską zagranicę” pod rosyjską kuratelą, odpierając presję zachodnich konkurentów, jak i pomóc w ideologicznej mobilizacji wewnątrz państwa – w obu przypadkach w kontekście gospodarczej słabości i niemocy zmiany tego stanu rzeczy.

Przywołując znaną maksymę von Clausewitza, wielokrotnie cytowanego zresztą w tej kwestii przez Lenina – wojna w Ukrainie po raz kolejny okazuje się „kontynuacją polityki innymi środkami”. Jeśli rywalizacja geopolityczna była tragicznym ciężarem, bez którego nie sposób było zrozumieć procesów politycznych zachodzących w Ukrainie przed 24 lutego 2022 r., byłoby co najmniej zaskakujące, gdyby kluczowa rola tej rywalizacji nagle znikła wraz z rozpoczęciem wojny w pełnej skali. Z pewnością samo w sobie stanowiłoby to istotne wyzwanie dla teorii imperializmu kapitalistycznego – szczególnie w jej marksistowskich wersjach. Wydaje się jednak, że wojna ta potwierdziła nie tylko pluralistyczny charakter współczesnego imperializmu – główne wyzwania teoretyczne stawiając przed teoriami ten pluralizm negującymi – ale i znaczenie rywalizacji mocarstw w kształtowaniu jej geopolitycznej treści. Innymi słowy nie sposób zrozumieć istoty wojny w Ukrainie bez odniesienia do lokalnej i globalnej rywalizacji mocarstw. Przy tym specyfika geopolityki kapitalizmu polega na jej zespoleniu ze strategiami państw dążących do jak najskuteczniejszego pomnażania kapitału we własnych granicach. Szereg problemów teoretycznych, na czele z niemożnością połączenia wojny z interesami gospodarczymi, wynika z pomijania problemu istoty państwa kapitalistycznego, a w praktyce przyjmowania w tej kwestii błędnej, instrumentalistycznej perspektywy pokrewnej tradycji liberalnej. Wydaje się, że postawienie państw kapitalistycznych – jako specyficznych i złożonych podmiotów będących częścią kapitalistycznej konkurencji – w centrum analizy współczesnego imperializmu pozwala skutecznie sprostać tym wyzwaniom. Szczególnie,

⁴⁸ V. Ishchenko, O. Zhuravlev, *How Maidan Revolutions Reproduce and Intensify the Post-Soviet Crisis of Political Representation*, «PONARS EURASIA», <https://www.ponarseurasia.org/how-maidan-revolutions-reproduce-and-intensify-the-post-soviet-crisis-of-political-representation> (18.10.2021); V. Ishchenko, *Ukraine in the vicious circle of the post-Soviet crisis of hegemony*, «Left East», <https://lefteast.org/ukraine-in-the-vicious-circle-of-the-post-soviet-crisis-of-hegemony/> (29.10.2021); V. Ishchenko, *Towards the Abyss (wywiad)*, «New Left Review», nr 133/134, <https://newleftreview.org/issues/ii133/articles/volodymyr-ishchenko-towards-the-abyss> (1.04.2022).

jeśli towarzyszyć temu będzie konkretna analiza powiązania gospodarczych i pozagospodarczych (z militarnymi na czele) środków, poprzez które klasa panująca danego państwa dąży do poprawy własnej pozycji w globalnym wyścigu.

Bibliografia

- Amin S., *Russia and the Ukraine crisis: The Eurasian Project in conflict with the triad imperialist policies*, «Mronline» 03.2014 r., <https://mronline.org/2022/05/07/russia-and-the-ukraine-crisis-the-eurasian-project-in-conflict-with-the-triad-imperialist-policies/> (7.05.2022).
- Ashcar G., Callinicos A., *Ukraine and anti-imperialism – Gilbert Achcar and Alex Callinicos debate*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/long-reads/ukraine-and-anti-imperialism-gilbert-achcar-and-alex-callinicos-debate/> (30.03.2022).
- Banaji J., *Russian Capitalism Today: A Case of 'Primacy of Politics'?*, «Commons: Journal of Social Criticism – Спільне», <https://commons.com.ua/en/rosijskij-kapitalizm-sogodni-vipadok-primatu-politiki/> (23.06.2022).
- Bank of Russia, *2021 Balance of Payments, International Investment Position and External Debt of the Russian Federation*, [cbr.ru/Content/Document/File/126052/bp_e.pdf](https://www.cbr.ru/Content/Document/File/126052/bp_e.pdf), 2022.
- Boeing Revenue 2010–2022, BA, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/BA/boeing/revenue> (10.11.2022).
- Budraitis I., Dutchak O., Etzbach H., Gehrke B., Gelinsky E., Hürtgen R., Kowalewski Z.M., Lomonosova N., Perekhoda H., Pilash D., Popovych Z., Schmid P., Wälz C., Wielgosz P., Zeller Ch., *Support Ukrainian Resistance and Disempower Fossil Capital*, «Commons: Journal of Social Criticism – Спільне», <https://commons.com.ua/en/pidtrimka-ukrayinskogo-oporu-j-pidvazhennya-vladi-vikopnogo-kapitalu/?fbclid=IwAR3pCWSB-wcGLO-ZJHxbPizBUgCJNXUS-CurSZmqspBlmehNNeRrTC7C9Vk> (27.09.2022).
- Callinicos A., *Imperial Delusions*, «International Socialism» 2014, nr 142.
- Callinicos A., *The conflict in Ukraine is an imperialist proxy war*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/alex-callinicos/the-conflict-in-ukraine-is-an-imperialist-proxy-war/> (2.05.2022).
- Callinicos A., *The great power grab—imperialism and the war in Ukraine*, «Socialist Worker», <https://socialistworker.co.uk/features/the-great-power-grab-imperialism-and-war-in-ukraine/> (27.03.2022).
- Carchedi G., Roberts M., *The Economics of Modern Imperialism*, «Historical Materialism», https://brill.com/view/journals/hima/29/4/article-p23_2.xml#d38520911e600 (27.12.2021).
- Choonara J., *The devastation of Ukraine: NATO, Russia and imperialism*, «International Socialism» 2022, nr 174, <http://isj.org.uk/devastation-of-ukraine/> (29.03.2022).
- Connolly R., *The Russian Economy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2020.
- Ferguson R., *Imperialism, war and the Eurasian faultline*, «International Socialism» 2022, nr 174, <http://isj.org.uk/eurasian-faultline/> (28.06.2022).
- Fleck A., *Big Oil: Oil Companies Profit As Fuel Prices Soar*, «Statista», <https://www.statista.com/chart/27887/big-oil-sees-profits-increase/> (1.08.2022).
- Fukuyama F., *Putin's war on the liberal order*, «Financial Times», <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> (4.03.2022).
- Fukuyama F., *Preparing for Defeat*, «American Purpose», <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/preparing-for-defeat/> (10.03.2022).

- Harvey D., *Remarks on Recent Events in the Ukraine: A Provisional Statement*, davidharvey.org, <http://davidharvey.org/2022/02/%EF%BF%BCremarks-on-recent-events-in-the-ukraine-a-provisional-statement/> (25.02.2022).
- Hobson J.A., *Imperialism: A Study*, Ann Arbor Paperbacks University of Michigan Press, 1965 (1902).
- Hudson M., *Economist Michael Hudson on decline of dollar, sanctions war, imperialism and financial parasitism* (wywiad udzielony Benjaminowi Nortonowi), «Multipolarista», <https://multipolarista.com/2022/05/11/michael-hudson-dollar-sanctions-imperialism/> (11.05.2022).
- Insinna V., *US arms sales rebound back to \$50B in fiscal 2022*, «Breaking Defense», <https://breakingdefense.com/2022/10/us-arms-sales-rebound-back-to-50b-in-fiscal-2022/> (11.10.2022).
- International Monetary Fund, *World Economic Outlook. Countering the Cost-of-Living Crisis*, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/10/11/world-economic-outlook-october-2022> (10.11.2022).
- Ishchenko V., *Ukraine in the vicious circle of the post-Soviet crisis of hegemony*, «Left East», <https://lefteast.org/ukraine-in-the-vicious-circle-of-the-post-soviet-crisis-of-hegemony/> (29.10.2021).
- Ishchenko V., Zhuravlev O., *How Maidan Revolutions Reproduce and Intensify the Post-Soviet Crisis of Political Representation*, «PONARS EURASIA», <https://www.ponarseurasia.org/how-maidan-revolutions-reproduce-and-intensify-the-post-soviet-crisis-of-political-representation/> (18.10.2021).
- Left East, *Russia's War on Ukraine: Imperial Ideology or Class Interest?*, <https://lefteast.org/russias-war-on-ukraine-imperial-ideology-or-class-interest/> (3.06.2022).
- Lockheed Martin Revenue 2010–2022, LMT, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/LMT/lockheed-martin/revenue> (10.11.2022).
- Moiseev V.V., Karelina E.A., Karelina M.Yu., Khalturin R.A., Zaslavsky C.E., *Current Problems of Russian Economy, Proceedings of the International Conference "Topical Problems of Philology and Didactics: Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences" (TPHD 2018)*, «Atlantic Press», <https://www.atlantispress.com/proceedings/tphd-18/55916700>, zapis online 04.2019 (10.11.2022).
- Monthly Review, *Notes from the editors*, nr 73/11, 2022, «MRonline», https://monthlyreview.org/2022/04/01/mr-073-11-2022-04_0/ (10.03.2022).
- Negri A., Guilhot N., *New Reality?*, «New Left Review», <https://newleftreview.org/sidecar/posts/new-reality> (19.08.2022).
- Norfield T., *Imperialism, A Marxist Understanding*, «Socialist Economics», <http://www.socialisteconomist.com/2019/03/imperialism-marxist-understanding.html> (22.03.2019).
- President of Russia, *The President signed Executive Order On National Goals and Strategic Objectives of the Russian Federation through to 2024*, <http://en.kremlin.ru/acts/news/57425> (7.05.2018).
- Raytheon Technologies Revenue 2010–2022, RTX, <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/RTX/raytheon-technologies/revenue> (10.11.2022).
- Trading Economics, *Russia, Productivity*, <https://tradingeconomics.com/russia/productivity> (10.11.2022).
- The United Nations, theGlobalEconomy.com, *Russia: Information technology exports*, https://www.theglobaleconomy.com/Russia/information_technology_exports/ (10.11.2022).
- Victor D., *The Role of Energy Markets in the War in Ukraine (UPDATED)*, «ECONOFACT», <https://econofact.org/the-role-of-energy-markets-in-the-war-in-ukraine> (16.09.2022).

- Wood T., *Matrix of War*, «New Left Review», <https://newleftreview.org/issues/ii133/articles/tony-wood-matrix-of-war> (6.04.2022).
- The World Bank, *High-technology exports (% of manufactured exports) – Russian Federation, 2007–2020*, <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS?locations=RU> (10.11.2022).
- The World Bank, theGlobalEconomy.com, *Russia: Capital investment, percent of GDP*, https://www.theglobaleconomy.com/Russia/capital_investment/ (10.11.2022).
- The World Bank Data, *Exports of goods and services (% of GDP) – Russian Federation, World, European Union, 1970–2021*, <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=RU-1W-EU> (10.11.2022).
- The World Bank Data, *GDP growth (annual %) – Russian Federation, World, 1961–2021, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=RU-1W> (10.11.2022).
- The World Bank Data, *Medium and high-tech manufacturing value added (% manufacturing value added) – Russian Federation, 1990–2019*, <https://data.worldbank.org/indicator/NV.MNF.TECH.ZS.UN?locations=RU> (10.11.2022).
- The World Bank Data, UNESCO Institute for Statistics, *Research and development expenditure (% of GDP), 1996–2020*, <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=RU> (10.11.2022).